

The Effectiveness of Control Bullying Training on Self-Esteem and School Self-Concept in Bully Students

Afzal Akbari-Balootbangan^{1*} , Siavash Talepasand¹ , Ali Mohammad-Rezaei¹ , Isaac Rahimian-Boogar¹

1. Department of Psychology and Educational sciences, Semnan University, Semnan, Iran.

* **Corresponding Author:** akbariafzal@semnan.ac.ir

Abstract

Background and Objectives: Today, bullying and its methods of prevention and control have attracted the attention of researchers in the field of education. Therefore, the purpose of this study was to examine the effectiveness of control bullying training on self-esteem and school self-concept in bully students.

Materials and Methods: The statistical population included male students in the range 14-17-year-old of public schools in Tehran during the academic year of 2018-19. A total of 40 subjects (20 controls and 20 experimental groups) were randomly assigned into two groups of experimental and control groups. Using a pilot, pre-test, post-test, and follow-up one month with the control group, Hartler's bullying and Rosenberg self-esteem and school self-concept questionnaires were completed. Then, experimental testing of control bullying training was performed in 8 sessions on the experimental group and after the completion of the sessions the post-test was presented to both groups. After that, a month's follow-up was carried out. For data analysis, analysis of repeated measurements was used.

Results: The results showed that the control bullying training program on self-esteem ($F=10.796$ and $p=0.002$) and school self-concept ($F=7.971$ and $p=0.008$) between the two groups made a significant difference in the three stages of evaluation. This means that control bullying training helped to promote self-esteem and self-concept of bullying victims.

Conclusion: Based on the results of bullying control training, self-esteem, and self-concept of students aged 14-17 years have been effective and can be used to control the students' bullying and anger. Therefore, the awareness of parents, teachers, managers and other professionals is important for these training.

Keywords: Control Bullying; Training; Self-Esteem; School Self-Concept; Bully; male Students

How to cite this article: Akbari Balootbangan A, Talepasand S, Mohammad Rezaei A, Rahimian Boogar I. The Effectiveness of Control Bullying Training on Self-Esteem and School Self-Concept in Bully Students. *J Saf Promot Inj Prev.* 2020; 8(1):1-10.

اثربخشی برنامه آموزش کنترل قلدري بر عزت نفس و خودپنداره تحصيلی دانش آموزان قلدري

افضل اکبری بلوطبنگان^{۱*}، سیاوش طالع پسند^۱، علی محمد رضایی^۱، اسحق رحیمیان بوگر^۱

گروه علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه سمنان، سمنان، ایران.

چکیده

سابقه و هدف: امروزه قلدري و روش های پیشگیری و کنترل آن مورد توجه عموم پژوهشگران حوزه تعلیم و تربیت قرار گرفته است. لذا هدف از پژوهش حاضر تعیین اثربخشی برنامه آموزش کنترل قلدري بر عزت نفس و خودپنداره تحصيلی دانش آموزان قلدري بود.

روش بررسی: جامعه آماری شامل دانش آموزان پسر ۱۴ تا ۱۷ ساله مدارس دولتی شهر تهران در سال تحصيلی ۹۸-۹۷ بود. تعداد ۴۰ نفر (۲۰ نفر گروه کنترل و ۲۰ نفر گروه آزمایش) به روش تصادفی در دو گروه آزمایش و کنترل گمارده شدند. با بهره گیری از یک طرح آزمایشی پیش آزمون-پس آزمون و پیگیری یک ماهه با گروه کنترل، دانش آموزان ابتدا پرسشنامه های قلدري Harter، عزت نفس روزنبرگ و خودپنداره تحصيلی را تکمیل کردند و سپس کاربندی آزمایشی آموزش کنترل قلدري در ۸ جلسه بر روی گروه آزمایش اجرا و بعد از اتمام جلسات پس آزمون برای هر دو گروه ارائه شد. پس از آن پیگیری یک ماهه به اجرا درآمد. برای تحلیل داده ها از روش تحلیل واریانس با اندازه گیری های تکراری استفاده شد.

یافته ها: نتایج نشان داد که برنامه آموزشی کنترل قلدري بر عزت نفس ($F=10/796$ و $p=0/002$) و خودپنداره تحصيلی ($F=7/971$) و بین دو گروه در سه مرحله ارزیابی تفاوت معنی داری ایجاد کرده است. به این معنی که آموزش کنترل قلدري باعث ارتقای عزت نفس و خودپنداره تحصيلی دانش آموزان قلدري شد.

نتیجه گیری: بر اساس نتایج آموزش کنترل قلدري بر عزت نفس و خودپنداره تحصيلی دانش آموزان ۱۴ تا ۱۷ ساله اثربخش بوده و می توان از این آموزش جهت کنترل قلدري و خشم دانش آموزان استفاده کرد. لذا آگاهی والدین، معلمان، مدیران و سایر متخصصان از این آموزش ها حائز اهمیت است.

واژگای کلیدی: آموزش کنترل قلدري، عزت نفس، خودپنداره تحصيلی، قلدري، دانش آموزان پسر

مقدمه

به وسایل دیگری تعریف کرده اند (۳). از سویی بیان شده است که قلدري نوعی رفتار پرخاشگرانه یا آزاردهنده تعمدانه است که توسط یک فرد یا یک گروه از افراد در یک دوره زمانی به صورت مکرر اعمال میشود و شامل عدم توازن قدرت است که در قالب رفتارهای جسمانی و ارتباطی پدیدار میشود (۴). افزون بر آن قلدري به عنوان یک پدیده جهانی مطرح شده و رفتار قلدرانه آن چنان در جامعه و مدارس شایع است که آن را به عنوان بخشی از فرایند تحول روانی فرض کرده اند و در بین دانش آموزان به عنوان یک مشکل اجتماعی شناخته شده است (۵). نتایج نشان می دهد عوامل متعددی در قلدري تأثیر دارند. عزت نفس و خودپنداره تحصيلی از جمله مهمترین این عوامل هستند.

عزت نفس قضاوت فرد در مورد شایستگی ها و از این رو یک ویژگی

به نظر می رسد در طی ۲۰ سال گذشته آگاهی ما از رابطه بین قلدري، قربانی شدن و سلامت روان شناختی کودکان و دانش آموزان به طور معنی داری گسترش یافته است. هم اکنون کاملاً مشخص است که هم قلدري و هم قربانی شدن تأثیرات منفی بر سلامت روان شناختی دانش آموزان مانند اضطراب، افسردگی، عزت نفس پایین و در بعضی موارد خودکشی دارد (۱). قلدري پدیده اجتماعی فراگیری است که امروزه در بسیاری از مدارس مشاهده می شود (۲). پژوهشگران قلدري را آسیب فیزیکی (لگد زدن، مشت زدن (...))، اخاذی و زورگیری (گرفتن پول، ناهار یا تکالیف درسی) و صدمه

تحصیلی است (۱۳). شواهد پژوهشی حاکی از آن است که افراد قلدر، خودپنداره اجتماعی و فیزیکی بالاتری را گزارش داده و خودپنداره هیجانی و تحصیلی کمی را گزارش کرده‌اند (۶). در پژوهشی که بر روی خودکارآمدی و خودپنداره دانش‌آموزان دارای رفتارهای قلدری انجام شد نتایج حاکی از آن بود که دانش‌آموزان قلدر از خودکارآمدی بالاتری برخوردارند، این در حالی بود که رفتارهای قلدری این گروه با خودپنداره آن‌ها ارتباط معنی‌داری نداشته است (۱۴). در پژوهشی که با عنوان اثربخشی برنامه مشاوره بر ارتقاء خودپنداره تحصیلی و موفقیت دانش‌آموزان قلدر و قربانی انجام شد، پژوهشگران ۲۰ دانش‌آموز پسر در رنج سنی ۱۲ تا ۱۳ سال واقع در پایه ششم را به عنوان نمونه انتخاب کرده و ۱۰ جلسه مشاوره گروهی را به آن‌ها عرضه کردند. نتایج نشان داد تفاوت آماری معنی‌داری در خودپنداره تحصیلی، رفتارهای قلدری و قربانی و موفقیت بین دو گروه آزمایش و کنترل وجود دارد. گروه آزمایش در مقایسه با گروه کنترل بهبود خودپنداره تحصیلی و موفقیت و همچنین کاهش رفتارهای قلدری را نشان دادند (۱۵).

با توجه به مبانی نظری و پیشینه پژوهشی که در فوق مطرح شده، قلدری در مدرسه به عنوان یک آسیب اجتماعی بوده که امروزه مورد توجه عموم معلمان، مدیران، مشاوران و سایر متخصصان حوزه تعلیم و تربیت قرار گرفته است. لذا با توجه به اثرات احتمالی این معضل اجتماعی بر اقشار مختلف جامعه و با توجه به اهمیتی که موضوع پژوهش حاضر می‌تواند در پیشگیری و کنترل قلدری و اثرات آن داشته باشد، هدف از انجام پژوهش حاضر بررسی اثربخشی برنامه آموزش کنترل قلدری بر عزت‌نفس و خودپنداره تحصیلی دانش‌آموزان قلدر می‌باشد.

مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر یک کارآزمایی آموزشی شاهددار است. طرح پژوهش حاضر آزمایشی و از نوع پیش‌آزمون-پس‌آزمون و پیگیری با گروه کنترل می‌باشد. جامعه آماری این پژوهش کلیه دانش‌آموزان پسر ۱۴ تا ۱۷ ساله مدارس متوسطه دوم مناطق ۱۵ تا ۱۹ شهر تهران در سال تحصیلی ۱۳۹۷-۱۳۹۸ بودند. شیوع بالای قلدری و پرخاشگری دانش‌آموزان در سنین ۱۴ تا ۱۷ در مناطق جنوبی شهر تهران (۱۶) از جمله دلایل انتخاب این مناطق به عنوان جامعه هدف می‌باشد. برای تعیین حجم نمونه پژوهش حاضر ابتدا از مناطق ۱۵ تا ۱۹ شهر تهران، یک منطقه مورد انتخاب تصادفی قرار گرفت (منطقه ۱۷). به این معنی که ۵ منطقه انتخابی بر روی ۵ برگه نوشته شده و سپس یک مورد از آن‌ها انتخاب شد. تعداد ۶ مدرسه متوسطه در این منطقه قرار داشت که دانش‌آموزان ۳ مدرسه در دامنه سنی ۱۴ تا ۱۷ سال بودند و از بین آن‌ها دو مدرسه از برگه‌های تصادفی بیرون

شخصیتی است و یک نگرش لحظه‌ای مختص به موقعیت خاصی نیست (۶). این ویژگی از افکار، احساسات، عواطف و تجربه‌های هر فرد در طول زندگی ناشی می‌شود. به عنوان مثال اگر خودمان رو دوست داشته باشیم، احساس خوشایند و ارزشمند بودن می‌کنیم و اگر خودمان را دوست نداشته باشیم، احساس بی‌کفایتی و ناخوشایندی داریم (۷). شواهد پژوهشی مبین این بوده که بین قلدری و عزت‌نفس دانش‌آموزان مباحث بحث‌برانگیزی وجود دارد. برخی از پژوهشگران بر این عقیده هستند که تجربیات قلدری با عزت‌نفس پایین در دانش‌آموزان ارتباط دارد. این در حالی است که همسالان این دانش‌آموزان که مورد قلدری واقع نشدند، عزت‌نفس بالاتری گزارش کرده‌اند (۸). برخی دیگر از پژوهشگران بر این عقیده هستند که افراد دارای عزت‌نفس پایین، کمتر قادر به دفاع از خود هستند و به این ترتیب بیشتر سعی می‌کنند به صورت پرخاشگرانه به افراد دیگر حمله کنند. از این رو می‌توان گفت از یک سو عزت‌نفس پایین باعث رفتارهای قربانی شدن در دانش‌آموزان می‌شود و از سوی دیگر منجر به پرخاشگری و قلدری کردن در مقابل دیگران می‌شود (۹). در پژوهشی که تحت عنوان مطالعه طولی قلدری و قربانی شدن در عزت‌نفس ۳۰۷ دانش‌آموزان مدارس متوسطه انجام دادند، نتایج نشان داد که تفاوت‌های جنسیتی قابل توجهی در عزت‌نفس افراد در گروه‌های مختلف وجود دارد. به این معنی که دختران قلدر و قلدر/قربانی افزایش قابل توجهی از عزت‌نفس را در طول زمان گزارش کردند در حالی که پسران در طول زمان تغییر قابل توجهی را در عزت‌نفس نشان ندادند (۱۰). همچنین در پژوهش دیگری با عنوان قلدری و عزت‌نفس دانش‌آموزان در مدارس دولتی را انجام داده‌اند. آن‌ها در یک مطالعه مقطعی ۲۳۷ دانش‌آموز کلاس نهم از مدارس دولتی اولیندا را مورد بررسی قرار داده‌اند. نتایج نشان داد قلدری با عزت‌نفس دانش‌آموزان در ارتباط می‌باشد. آن‌ها زمانی که به بررسی قلدری در عزت‌نفس بر اساس جنسیت پرداختند، نشان دادند که پسران قلدر دارای عزت‌نفس بالاتری در مقایسه با دختران بودند (۱۱).

خودپنداره تحصیلی یکی دیگر از مهمترین متغیرهایی است که تحت تأثیر رفتارهای قلدری قرار دارد. خودپنداره، بازنمایی ذهنی فرد از خودش است. درست به همان صورتی که افراد از دیگران، مکان‌ها و رویدادها بازنمایی‌هایی دارند، از خودشان هم بازنمایی‌هایی در ذهن‌شان دارند. افراد برای ساختن خودپنداره به پس‌خوراندی که از وقایع روزمره خود دارند توجه می‌کنند، وقایعی که ویژگی‌ها و ترجیحات شخصی آن‌ها را آشکار می‌سازند (۱۲). ادبیات متعددی در خصوص ارتباط منفی بین خودپنداره و قلدری و قربانی شدن وجود دارد. به اعتقاد برخی از پژوهشگران یکی از مهمترین متغیرهایی که با قلدری و قربانی شدن دانش‌آموزان در ارتباط است، خودپنداره

آمد. در مدارس انتخاب شده، دانش‌آموزان ۱۴ تا ۱۷ ساله از لحاظ پرونده تحصیلی-انضباطی و مصاحبه با معلمان مورد بررسی قرار گرفتند. سپس لیست افراد ۱۴ تا ۱۷ ساله هر دو مدرسه که دارای پرونده تحصیلی و مشکل انضباطی بوده، تهیه شد. پرسشنامه قربانی در بین دانش‌آموزانی که شرایط فوق را داشتند، اجرا شد. افرادی که نمره بالایی (۳) انحراف استاندارد بالاتر از میانگین) در قربانی شدن به دست آوردند، مشخص شدند.

در مرحله بعد از نظر متغیرهای نداشتن پدر و مادر، اعتیاد یکی از والدین یا وابسته نزدیک در خانواده اصلی به مواد مخدر، محکومیت در محاکم قضایی یکی از اعضای خانواده اصلی، فروشنده مواد بودن یکی از والدین یا وابسته نزدیک در خانواده اصلی، اعتیاد دانش‌آموز به یکی از مواد مخدر، فرزند طلاق بودن هم‌تا شدند. در ادامه از هر مدرسه ۲۰ نفر (برای دو مدرسه ۴۰ نفر) به طور تصادفی از فهرست انتخاب شدند. تعداد ۴۰ نفر بر اساس نرم‌افزار تعیین حجم نمونه ۳ G Power و با در نظر گرفتن پارامترهای زیر محاسبه شد. اندازه اثر = ۰/۳۸؛ ضریب آلفا = ۰/۰۵؛ توان آزمون = ۰/۹۵؛ تعداد گروه‌ها = ۲؛ Repetitions = ۳؛ Noncentrality = ۱۷/۳۲۸۰۰۰۰؛ Critical F = ۳/۲۵۱۹۲۳۸؛ parameter λ = ۲؛ Numerator df = ۳۷؛ Denominator df = ۴۰؛ Total sample size = ۱۷۴۰؛ Actual power = ۰/۹۵۶۱۱۴۰؛ Pillai V = ۰/۳۰۲۲۶۰۷.

در پژوهش حاضر از برنامه کنترل قلدري و ابزارهای زیر استفاده شده است.

۱. برنامه آموزشی جرأت‌ورزی: پس از بررسی پروتکل‌های ضد قلدری موجود و همچنین بررسی پژوهش‌هایی که بر روی مهارت‌های ضد قلدری صورت گرفته، مهمترین مواردی که می‌توان در جهت کنترل قلدری دانش‌آموزان به کار برد، تهیه شده و در ادامه ارائه شده است. کلیه جلسات بر اساس رویکرد شناختی-رفتاری طراحی شده است. برای طراحی جلسات کنترل قلدری پژوهشگر از مبانی نظری پیشین در خصوص روش‌های ضد قلدری شاپیرو (۱۷)، اسمیت، پیلیر و راگی (۱۸)، دپارتمان آموزش و مهارت‌ها (۱۹)، برندگین و پائولین (۲۰) که به بررسی تکنیک‌ها، برنامه‌ها و روش‌های ضد قلدری موجود بوده، طراحی و تدوین شد. محتوا و روند اجرای جلسات به گونه‌ای ارائه شده است که در آن فرد، قلدری را به صورت یک فرایند ارزیابی کند. به این صورت که در ابتدا فرد یاد می‌گیرد رفتارهای قلدری را بشناسد و تا می‌تواند از آن‌ها اجتناب کند (جلسات اول و دوم). در مرحله دوم که تقریباً بیشترین حساسیت جلسات به آن اختصاص داده شد به تکنیک‌هایی که در حین رفتار قلدری فرد باید انجام دهد اشاره شده است (جلسات سوم، چهارم و پنجم) و در مرحله آخر تکنیک‌های بعد از وقوع قلدری یعنی زمانی که قلدری به اتمام رسیده چه باید کرد و جمع‌بندی برنامه آموزشی ارائه شد (جلسات ششم، هفتم و هشتم). خلاصه بسته آموزشی کنترل قلدری به شرح زیر تهیه شده است.

در مرحله بعد از نظر متغیرهای نداشتن پدر و مادر، اعتیاد یکی از والدین یا وابسته نزدیک در خانواده اصلی به مواد مخدر، محکومیت در محاکم قضایی یکی از اعضای خانواده اصلی، فروشنده مواد بودن یکی از والدین یا وابسته نزدیک در خانواده اصلی، اعتیاد دانش‌آموز به یکی از مواد مخدر، فرزند طلاق بودن هم‌تا شدند. در ادامه از هر مدرسه ۲۰ نفر (برای دو مدرسه ۴۰ نفر) به طور تصادفی از فهرست انتخاب شدند. تعداد ۴۰ نفر بر اساس نرم‌افزار تعیین حجم نمونه ۳ G Power و با در نظر گرفتن پارامترهای زیر محاسبه شد. اندازه اثر = ۰/۳۸؛ ضریب آلفا = ۰/۰۵؛ توان آزمون = ۰/۹۵؛ تعداد گروه‌ها = ۲؛ Repetitions = ۳؛ Noncentrality = ۱۷/۳۲۸۰۰۰۰؛ Critical F = ۳/۲۵۱۹۲۳۸؛ parameter λ = ۲؛ Numerator df = ۳۷؛ Denominator df = ۴۰؛ Total sample size = ۱۷۴۰؛ Actual power = ۰/۹۵۶۱۱۴۰؛ Pillai V = ۰/۳۰۲۲۶۰۷.

در ادامه ۲۰ نفر از دانش‌آموزان به صورت تصادفی به عنوان گروه آزمایش و ۲۰ نفر به عنوان گروه کنترل انتخاب شدند. تقسیم تصادفی به این صورت بود که در نهایت لیست ۴۰ نفر آزمودنی تهیه شده و از شخصی خارج از پژوهش خواسته شد که به صورت تصادفی ۲۰ شماره از ۱ تا ۴۰ نام برده و به عنوان گروه آزمایش انتخاب شدند. پس از آن ۲۰ نفر باقیمانده به عنوان گروه کنترل انتخاب شدند.

دارا بودن رضایت آگاهانه از مشارکت در پژوهش، دامنه سنی ۱۴ تا ۱۷ سال، توانایی پاسخگویی به سؤالات پرسشنامه‌ها، عدم استفاده از داروهای روان‌پزشکی (سرترالین، فلوکستین، رسیپریدون)، داشتن سابقه قلدری بر اساس معیارهای انتخاب افراد قلدر برای مداخله کنترل قلدری، به عنوان ملاک‌های ورود به پژوهش و غیبت در بیش از ۳ جلسه و شرکت همزمان در جلسات مشاوره و روان‌درمانی دیگر به عنوان ملاک‌های خروج در نظر گرفته شدند. پس از کسب مجوز از دانشگاه سمنان و ارائه آن به سازمان آموزش و پرورش منطقه ۱۷ استان تهران، جامعه آماری و حجم نمونه به صورت دقیق مشخص شد. قبل از اجرای پرسشنامه‌ها اصول اخلاقی نظیر اخذ رضایت آگاهانه از آزمودنی‌ها و اطمینان دادن در مورد گمنام ماندن نام آن‌ها رعایت شد. با توجه به اینکه این پژوهش بر روی آزمودنی‌های انسانی صورت گرفته است کد اخلاق پژوهشی مصوب ۹۷/۳/۲۲ از کمیته اخلاق در پژوهش دانشگاه علوم پزشکی سمنان به شماره IR.SEMUMS.

جدول ۱. خلاصه برنامه آموزشی کنترل قلدري برای دانش‌آموزان قلدري

جلسه	عنوان جلسه	شرح جلسه
اول	شناسایی رفتارهای قلدري از سایر رفتارها	در این جلسه پس از معارفه دانش‌آموزان و اجرای پیش‌آزمون به تعریف قلدري، انواع آن و آموزش تشخیص رفتارهای قلدري از رفتارهای غیر قلدري پرداخته می‌شود.
دوم	آموزش اجتناب از قلدري و دعوا	ضمن گزارشی از تکلیف جلسه قبل و ارائه بازخورد، در این جلسه به فرد آموزش داده می‌شود در زمان قلدري‌های فیزیکی به چه صورت پاسخ دهد و از رفتن به مکان‌هایی که احتمال قلدري وجود دارد اجتناب کند. همچنین به فرد آموزش داده می‌شود در چه زمان‌هایی از روز ممکن است قلدري اتفاق بیافتد و از حضور در این ساعت‌ها اجتناب کند.
سوم	آموزش خودکنترلی در زمان قلدري	ضمن گزارشی از تکلیف جلسه قبل و ارائه بازخورد، در این جلسه به فرد آموزش داده می‌شود قبل از هرگونه مناقشه، با خود جملات مثبت تکرار کند و با آرامش خود را کنترل کند. همچنین به فرد آموزش داده می‌شود قبل از عمل فکر کند و رفتارش را کنترل کند.
چهارم	آموزش برخورد مسالمت‌آمیز با قلدري دیگران	ضمن گزارشی از تکلیف جلسه قبل و ارائه بازخورد، در این جلسه به فرد آموزش داده می‌شود چگونه به شیوه‌های کلامی، صلح‌آمیز، غیر فیزیکی، سازنده و غیر تهاجمی با قلدري دیگران برخورد کنند.
پنجم	آموزش رها کردن خشم به صورت ایمن	ضمن گزارشی از تکلیف جلسه قبل و ارائه بازخورد، در این جلسه به فرد آموزش داده می‌شود خشم خود را به چه صورتی ابراز کند. ضمن آموزش مبارزه عادلانه در این جلسه مهارت یافتن راه‌حل‌های جایگزین برای ابراز خشم آموزش داده می‌شود.
ششم	آموزش حل و فصل اختلافات به شیوه‌های منطقی	ضمن گزارشی از تکلیف جلسه قبل و ارائه بازخورد، در این جلسه به فرد آموزش داده می‌شود چگونه به روش‌های مصالحه، مذاکره، معذرت‌خواهی و میانجیگری همکار اختلافات خود را حل و فصل کند.
هفتم	افزایش خودآگاهی و ایجاد نگرش مثبت	ضمن گزارشی از تکلیف جلسه قبل و ارائه بازخورد، در این جلسه به فرد آموزش داده می‌شود چگونه احساس خوب و خودپنداره مثبت در مورد خود داشته باشد.
هشتم	آموزش‌های کنترل و جلوگیری از قلدري در فضای مجازی	ضمن گزارشی از تکلیف جلسه قبل و ارائه بازخورد، در این جلسه به فرد آموزش داده می‌شود در مورد پست‌هایش فکر کند، رمزهای عبور خود را چگونه نگه‌داری کنند، چگونه والدین خود را مطلع سازند، چطور به پیام‌های دیگران پاسخ ندهند و ... در انتهای این جلسه پس‌آزمون از گروه آزمایش گرفته شد.

اندازه‌گیری عزت‌نفس تهیه شده که یکی از پر استفاده‌ترین ابزارها در این زمینه بوده و دارای اعتبار و روایی بالایی است. این پرسشنامه شامل ۱۰ عبارت است که ۵ عبارت آن به شکل مثبت (گویه‌های شماره ۱ تا ۵) و ۵ عبارت دیگر به صورت منفی (گویه‌های شماره ۶ تا ۱۰) ارائه شده است. شیوه نمره‌گذاری این مقیاس به این ترتیب است: سوالات ۱ الی ۵، کاملاً مخالفم = صفر، مخالفم = ۱، موافقم = ۲ و کاملاً موافقم دارای نمره ۳ می‌باشد. همچنین در سوالات ۶ الی ۱۰، کاملاً موافقم = صفر، موافقم = ۱، مخالفم = ۲ و کاملاً مخالفم دارای نمره ۳ می‌باشد. حداقل نمره صفر و حداکثر نمره ۳۰ می‌باشد. نمرات بالا در این ابزار نشانه عزت‌نفس بالاتر است. ضریب آلفای کرونباخ در مطالعه‌ای که خارج از کشور بر روی دانشجویان دختر انجام گرفته بود، ۰/۹۳ بدست آمد و در بررسی پایایی بازآزمایی ۰/۸۵ بود (۲۳). پژوهشگران ایرانی در پژوهش خود این ابزار را به روش آلفای کرونباخ ۰/۷۳ گزارش کرده‌اند (۲۴).

۴. پرسشنامه خودپنداره تحصیلی: این ابزار برای اولین بار به وسیله بی‌یسن‌چن و تامپسون پس از اجرا بر روی ۱۶۱۲ دانش‌آموز

۲. مقیاس قلدري هارتر: این مقیاس در سال ۱۹۸۵ توسط هارتر طرح‌ریزی شد که دارای ۶ گویه می‌باشد و قلدري را به صورت سازه‌ای تک عاملی می‌سنجد. این پرسشنامه بر روی یک طیف لیکرت ۴ گزینه‌ای قرار دارد. نمره‌گذاری هر آیتم از ۱ (واقعاً درست در مورد من سمت راست) تا ۴ (واقعاً درست در مورد من سمت چپ) می‌باشد. آیتم‌های ۲، ۴ و ۵ دارای نمره‌گذاری معکوس هستند. نمره‌گذاری مقیاس به وسیله میانگین نمره آیتم‌ها محاسبه می‌شود. حداقل نمره برای این پرسشنامه ۶ و حداکثر ۲۴ است. نمرات بالا نشان‌دهنده رفتار قلدري بالا می‌باشد. تدوین‌کنندگان پرسشنامه، ضریب اعتبار پرسشنامه را با استفاده از روش آلفای کرونباخ برای کل مقیاس ۰/۸۲ گزارش کرده‌اند (۲۱). در ایران این ابزار بر روی ۶۰۷ نفر از دانش‌آموزان پسر مدارس متوسطه شهر سمنان هنجاریابی شد. یافته‌ها ساختار تک عاملی بودن را در نمونه ایرانی تأیید نموده و میزان پایایی ابزار به روش آلفای کرونباخ برای کل مقیاس ۰/۷۴ به دست آمد (۲۲).

۳. پرسشنامه عزت‌نفس روزنبرگ: مقیاس عزت‌نفس روزنبرگ برای

یافته‌ها

دامنه سنی دانش‌آموزان گروه نمونه ۱۴ تا ۱۷ سال بوده‌اند. همه گروه نمونه پسر بوده که میانگین و انحراف معیار سنی کل گروه نمونه $15/30 \pm 1/13$ ، گروه آزمایش $15/45 \pm 1/18$ و گروه کنترل $15/13 \pm 1/13$ بوده است. قبل از انجام تحلیل‌های مربوط به آزمون، وضعیت کلی داده‌ها مورد بررسی قرار گرفت. ابتدا وجود داده‌های خارج از محدوده بررسی و با مراجعه به اصل پرسشنامه‌ها اصلاحات لازم انجام شد. همچنین کجی و چولگی داده‌ها با استفاده از نرم افزار SPSS محاسبه و نتایج نشان داد کجی و چولگی هیچ کدام از مقادیر بیشتر از ± 1 نمی‌باشد که نشان از نرمال بودن داده‌ها بوده است. در جدول ۲ یافته‌های توصیفی متغیرهای پژوهش ارائه شده است.

تایوانی طراحی شده است. ابزار دارای ۱۵ آیتم بوده و تصویر ذهنی شخص از خودش را می‌سنجد و بر این اساس، خودپنداره را در سه سطح عمومی، آموزشگاهی و غیرآموزشگاهی مورد سنجش قرار می‌دهد. این ابزار هم نمره کلی و هم نمره‌های خرده‌مقیاس‌ها را به صورت جداگانه محاسبه می‌کند. مقیاس بر روی یک طیف لیکرت ۴ درجه‌ای از کاملاً موافقم=۵ تا کاملاً مخالفم=۱ قرار دارد. حداقل نمره در این آزمون ۱۵ و حداکثر آن ۶۰ است. نمره بالاتر در این آزمون نشان از بالاتر بودن خودپنداره دانش‌آموز می‌باشد. طراحان پرسشنامه میزان ضریب اعتبار این ابزار به روش آلفای کرونباخ برای کل مقیاس و خرده‌مقیاس‌ها در دامنه ۰/۹۲ تا ۰/۹۶ گزارش کرده‌اند (۲۵). این ابزار در ایران رواسازی شده و میزان اعتبار آن به روش آلفای کرونباخ برای کل مقیاس ۰/۷۸ و هر کدام از خرده‌مقیاس‌ها شامل آموزشگاهی ۰/۷۲، غیر آموزشگاهی ۰/۴۷ و عمومی ۰/۴۸ بدست آمده است (۲۶).

جدول ۲. میانگین و انحراف معیار سه مرحله ارزیابی عزت‌نفس و خودپنداره تحصیلی در دانش‌آموزان

متغیرها	گروه	پیش‌آزمون (انحراف معیار \pm میانگین)	پس‌آزمون (انحراف معیار \pm میانگین)	پیگیری (انحراف معیار \pm میانگین)
عزت نفس	آزمایش	۱۴/۶۰ \pm ۲/۳۹	۲۱/۳۵ \pm ۳/۲۵	۲۱/۰۰ \pm ۳/۷۰
	کنترل	۱۳/۷۰ \pm ۲/۹۴	۱۴/۴۵ \pm ۴/۳۸	۱۴/۹۵ \pm ۳/۵۸
خودپنداره تحصیلی	آزمایش	۳۸/۷۰ \pm ۹/۴۴	۴۸/۲۰ \pm ۵/۹۱	۴۴/۸۰ \pm ۷/۷۰
	کنترل	۳۹/۱۵ \pm ۹/۳۳	۳۷/۱۵ \pm ۶/۴۱	۳۴/۸۰ \pm ۵/۲۶

و $(F_{(38)} = 0/471)$ و برای خودپنداره تحصیلی در پیش‌آزمون $(p = 0/471)$ و $(F_{(38, 11)} = 0/531)$ ، پس‌آزمون $(p = 0/614)$ و $(F_{(38, 11)} = 0/259)$ و پیگیری $(p = 0/326)$ و $(F_{(38, 11)} = 0/991)$ برقرار بود. از این رو با توجه به برقراری مفروضات تحلیل واریانس با اندازه‌گیری‌های تکراری، در ادامه نتایج حاصل از این آزمون ارائه شده است. همانگونه که در جدول ۳ قابل مشاهده است، مدل‌ها در اثر زمان و اثر تعاملی زمان و گروه برای متغیرهای پژوهش معنی‌دار می‌باشند. از آنجایی که در این پژوهش دو متغیر به صورت همزمان مورد تحلیل قرار گرفتند، مقدار اثر پیلایی نشان‌دهنده نتایج آزمون تحلیل واریانس چندمتغیری است، که این میزان $(F_{(38, 11)} = 0/425)$ اثر پیلایی حاکی از معنی‌دار بودن $(p = 0/001)$ تحلیل واریانس با اندازه‌گیری‌های تکراری است. علاوه بر آن در ستون آخر جدول فوق نتایج مربوط به مجذور اتا ارائه شده است. همانگونه که مشاهده می‌شود نتایج نشان می‌دهد ۴۲ درصد از واریانس متغیرهای عزت‌نفس و خودپنداره تحصیلی در اثر تعامل زمان و گروه تبیین می‌شود.

علاوه بر یافته‌های توصیفی به منظور اثربخشی برنامه آموزشی کنترل قلدری بر عزت‌نفس و خودپنداره تحصیلی دانش‌آموزان قلدر از روش تحلیل واریانس با اندازه‌گیری‌های تکراری استفاده شد. پیش از اجرای آزمون مفروضات آن مورد بررسی قرار گرفت. به منظور بررسی برابری ماتریس کواریانس از آزمون ام‌باکس استفاده شد. نتایج حاکی از عدم برقراری این مفروضه بود $(M = 43/459)$ باکس، $p = 0/022$ و $(F = 1/715)$. برای بررسی مفروضه کرویت از Mauchly's Test of Sphericity استفاده شد که نتایج نشان داد این مفروضه برای متغیر عزت‌نفس $(p = 0/024)$ و $(W = 0/818)$ موچلی و خودپنداره تحصیلی $(p = 0/001)$ و $(W = 0/671)$ موچلی برقرار نیست. با توجه به عدم برقراری این مفروضه برای بررسی تفاوت‌ها از اندازه اثر پیلایی و مقدار آزمون هوبین فلت استفاده می‌شود. افزون بر آن به منظور بررسی واریانس‌های خطای متغیر زمان در مراحل مختلف آزمایش از آزمون لون استفاده شد. نتایج آزمون لون برای متغیر عزت‌نفس در هر سه مرحله پیش‌آزمون $(p = 0/217)$ و $(F_{(38, 11)} = 1/578)$ ، پس‌آزمون $(p = 0/222)$ و $(F_{(38, 11)} = 1/544)$ و پیگیری $(p = 0/344)$ و $(F_{(38, 11)} = 0/920)$

پس از معنی داری اثر تعاملی و اثربخشی آموزش کنترل قلدري بر روی عزت نفس و خودپنداره دانش آموزان قلدر از آزمون تعقیبی بونفرونی جهت مشخص شدن معنی داری هر گروه در زمان های مختلف استفاده شد. نتایج ارائه شده در جدول فوق نشان می دهد برای متغیر عزت نفس در گروه آزمایش بین پیش آزمون با پس آزمون و پیش آزمون با پیگیری تفاوت معنی داری وجود دارد در حالی که در گروه کنترل فقط بین پیش آزمون و پس آزمون تفاوت معنی داری مشاهده شد. همچنین در متغیر خودپنداره تحصیلی تنها در نمره کل این متغیر بین پس آزمون و پیگیری تفاوت معنی داری مشاهده شد و سایر تفاوت ها معنی دار نبود.

مشخص نمودن سهم هر کدام از متغیرهای عزت نفس و خودپنداره تحصیلی به بررسی تأثیر جداگانه (نتایج تحلیل واریانس تک متغیری) پرداخته می شود (جدول ۴). نتایج جدول فوق مبین این است که اثر برنامه آموزشی کنترل قلدري بر عزت نفس و خودپنداره تحصیلی دانش آموزان قلدر بین دو گروه در سه مرحله ارزیابی تفاوت معنی داری ایجاد کرده است. به این معنی که نتایج اثر متقابل و تعاملی گروه و زمان بر یکدیگر توانسته است تفاوت معنی داری در هر دو متغیر عزت نفس ($F=13/520$ و $p=0/003$) و خودپنداره تحصیلی ($F=7/326$ و $p=0/001$) دانش آموزان در دو گروه آزمایش و کنترل ایجاد کند. با توجه به معنی دار بودن اثر تقابل بین گروه و زمان در جدول ۵ نتایج مربوط به آزمون بونفرونی ارائه شده است.

جدول ۳- نتایج آزمون های چندمتغیری برای بررسی معنی داری اثر زمان و اثر تعاملی زمان و گروه در دانش آموزان

آزمون	منبع	اثر پیلایی	F	Df فرضیه	Df خطا	P	مجذور اتا
بین آزمودنی	گروه	۰/۶۰۸	۲۸/۷۲۶	۲	۳۷	*/۰۰۰۱	۰/۶۰۸
درون آزمودنی	زمان	۰/۵۷۱	۱۱/۶۳۶	۴	۳۵	*/۰۰۰۱	۰/۵۷۱
	زمان * گروه	۰/۴۲۵	۶/۴۶۳	۴	۳۵	*/۰۰۱	۰/۴۲۵

* $P < 0/05$

جدول ۴. نتایج آزمون های تک متغیری (هوبین فلت) برای متغیرهای پژوهش در سه مرحله ارزیابی برای دانش آموزان

متغیرها	منبع	مجموع مجذورات	Df	میانگین مجذورات	F	P	اندازه اثر
عزت نفس	گروه	۶۳۹/۴۰۸	۱	۶۳۹/۴۰۸	۲۸/۲۸۹	*/۰۰۰۱	۰/۴۲۷
	زمان	۳۸۲/۶۵۰	۱/۸۰۹	۲۱۱/۵۵۶	۲۴/۵۴۰	*/۰۰۰۱	۰/۳۹۲
	زمان * گروه	۲۱۰/۸۱۷	۱/۸۰۹	۱۱۶/۵۵۴	۱۳/۵۲۰	*/۰۰۰۱	۰/۲۶۲
خودپنداره	گروه	۱۴۱۴/۵۳۳	۱	۱۴۱۴/۵۳۳	۲۳/۹۱۸	*/۰۰۱	۰/۳۸۶
	زمان	۳۰۷/۹۱۷	۱/۵۹۴	۱۹۳/۱۳۹	۲/۷۹۰	۰/۰۸۱	۰/۰۶۸
	زمان * گروه	۸۰۸/۵۱۷	۱/۵۹۴	۵۰۷/۱۳۸	۷/۳۲۶	*/۰۰۳	۰/۱۶۲

* $P < 0/05$

جدول ۵. نتایج آزمون بونفرونی بین دو گروه در سه زمان مختلف برای دانش آموزان

متغیر	گروه	پیش آزمون با پس آزمون		پیش آزمون با پیگیری		پس آزمون با پیگیری	
		P	تفاوت میانگین ها	P	تفاوت میانگین ها	P	تفاوت میانگین ها
عزت نفس	آزمایش	*/۰۰۰۱	۶/۷۵۰	*/۰۰۰۱	۶/۴۰۰	۰/۳۵۰	۰/۹۸۰
	کنترل	*/۰۰۱	۹/۵۰۰	۰/۱۵۳	۶/۱۰۰	۳/۴۰۰	۰/۱۲۱
	کل	*/۰۰۱	۳/۷۵۰	*/۰۰۰۱	۳/۸۲۵	۰/۰۷۵	۰/۹۹۱
خودپنداره تحصیلی	آزمایش	۰/۷۵۰	۰/۹۷۶	۰/۶۹۶	۱/۳۵۰	۰/۵۰۰	۰/۹۷۵
	کنترل	۲	۰/۹۶۸	۰/۳۴۴	۴/۳۵۰	۲/۳۵۰	۰/۴۶۵
	کل	۳/۷۵۰	۰/۱۲۶	۰/۹۸۳	۰/۸۷۵	۲/۸۷۵	*/۰۴۰

* $P < 0/05$

بحث

قلدری نوعی از خشونت است که بهزیستی دانش‌آموزان و جوانان را در مدارس و بافت‌های اجتماعی تهدید می‌کند و بر خانواده‌ها، مدارس و افراد جامعه تأثیر می‌گذارد و ممکن است باعث خود کم‌بینی، ترس و تحقیر افراد توسط اعمال پرخاشگرانه دیگران شود (۱۰). از این رو هدف از پژوهش حاضر تعیین اثربخشی برنامه آموزشی کنترل قلدری بر عزت‌نفس و خودپنداره تحصیلی دانش‌آموزان قلدر منطقه ۱۷ شهر تهران بود. یافته‌های پژوهشی مبین این بوده که آموزش کنترل قلدری بر عزت‌نفس دانش‌آموزان بین دو گروه در سه مرحله آزمایش تفاوت معنی‌داری ایجاد کرده است. شواهد پژوهشی متناقضی در ارتباط با این یافته پژوهشی وجود دارد. برخی یافته‌ها نشان از آن بوده که دانش‌آموزان قلدر از عزت‌نفس پایینی برخوردار هستند (۸ و ۱۱)، این در حالی بود که برخی دیگر از یافته‌ها عکس این نتیجه بوده و افراد قلدر را به عنوان افراد دارای عزت‌نفس بالا معرفی کرده که هر چه میزان قلدری در این افراد بیشتر باشد غرور و عزت‌نفس بالاتری از خود نشان می‌دهند (۹ و ۱۰).

برخی از پژوهشگران بر این عقیده هستند که تجربیات قلدری با عزت‌نفس پایین در دانش‌آموزان ارتباط دارد. این در حالی است که همسالان این دانش‌آموزان که مورد قلدری واقع نشدند، عزت‌نفس بالاتری گزارش کرده‌اند (۸). همچنین گزارش شده است کودکانی که از سن پیش‌دبستانی و ابتدایی در زورگویی درگیر بودند چه به عنوان قلدر، قربانی و چه به عنوان قلدر/قربانی عزت‌نفس آن‌ها به طور قابل توجهی پایین‌تر از سایر همسالان عادی گزارش شده است. گروه قلدر/قربانی‌ها در همه سنین عزت‌نفس پایین‌تری از همه گروه‌ها داشتند (۷). در پژوهش دیگری با عنوان پیامدهای قلدری در عزت‌نفس دانش‌آموزان که بر روی ۴۶۵ دانش‌آموز انجام شد، دانش‌آموزان در سه گروه قلدر، قربانی و قلدر/قربانی قرار گرفتند. نتایج نشان داد در گروه قربانیان، پسران عزت‌نفس بالاتری را نسبت به دختران به دست آوردند. همچنین پسران قلدر عزت‌نفس بالاتری را نسبت به گروه قربانی گزارش کردند. افزون بر آن دختران قلدر عزت‌نفس بالاتری را نسبت به دختران قربانی بدست آوردند (۲۸).

به عقیده برخی دیگر از پژوهشگران سطوح عزت‌نفس در قربانی‌ها در مقایسه با دیگر همسالان نشان و قلدرها به طور معنی‌داری پایین‌تر گزارش شده است. قلدرها با تجربه قلدری و بدست آوردن قدرت و با سوءاستفاده از قربانی‌ها می‌خواهند عزت‌نفس از دست رفته خود را بدست بیاورند (۱۰). بر اساس شواهد پژوهشی دیگر، گزارش شده است که عزت‌نفس کسانی که در انواع تجربه قلدری درگیر هستند پایین است. برای نمونه در یک مطالعه که در آن ۲۰۶ کودک مورد بررسی قرار گرفته‌اند، فارغ از نوع قلدری، نتایج مبین این بود که دانش‌آموزان قلدر از عزت‌نفس پایینی برخوردار بوده‌اند (۲۹). با این

حال برخی پژوهشگران گزارش داده‌اند که به نظر می‌رسد عزت‌نفس فرد قلدر نه خیلی بالا و نه خیلی پایین است. در واقع مشخص شده است که دانش‌آموزان قلدر رنج و دامنه‌ای از عزت‌نفس را دارند (۳۰). بنابراین بر اساس نتایج حاصل از این پژوهش می‌توان گفت آموزش کنترل قلدری در میزان عزت‌نفس دانش‌آموزان اثربخش بوده است و استفاده از تکنیک‌های کنترل قلدری می‌تواند به کاهش میزان قلدر در دانش‌آموزان قلدر و همچنین افزایش اعتماد به نفس این گروه منجر شود.

یافته دیگر پژوهش حاضر مبنی بر اثربخشی آموزش کنترل قلدری بر خودپنداره تحصیلی دانش‌آموزان قلدر حاکی از آن بوده است که بین دو گروه در سه مرحله ارزیابی تفاوت معنی‌داری وجود دارد. به این معنی که آموزش کنترل قلدری باعث ارتقای خودپنداره تحصیلی دانش‌آموزان قلدر در گروه آزمایش شد. شواهد مختلفی در خصوص رفتارهای قلدری و خودپنداره تحصیلی وجود دارد، برخی شواهد مبین ارتباط منفی رفتارهای قلدری با خودپنداره تحصیلی هستند (۱۳). این در حالی است که برخی دیگر از پژوهش‌ها هیچگونه ارتباطی بین رفتارهای قلدری و خودپنداره تحصیلی مشاهده نکردند (۱۴). از سویی پژوهشگران دیگر معتقدند افراد قلدر، خودپنداره اجتماعی و فیزیکی بالاتری را گزارش داده و خودپنداره هیجانی و تحصیلی کمی را گزارش کرده‌اند (۶). به عقیده برخی پژوهشگران خودپنداره دانش‌آموز به درجه‌ای که فرد مورد قلدری واقع شده است، بستگی داشته و با آن ارتباط دارد (۳۱). همانند پژوهش‌هایی که نشان می‌دهند دختران بیشتر در معرض قلدری‌های اجتماعی و کلامی قرار دارند، سایر پژوهش‌ها نشان داده که دختران اغلب احساس می‌کنند که قلدری‌های کلامی و اجتماعی سلامت روانی و عمومی آن‌ها بخصوص خودپنداره آن‌ها را به خطر می‌اندازد. همچنین نتایج این پژوهش نشان از آن بود که بین دختران و پسران در قلدری فیزیکی تفاوت معنی‌داری وجود دارد. آن‌ها دریافتند که بین قلدری به شیوه سنتی با خودپنداره پایین ارتباط و همبستگی وجود دارد (۳۲). پژوهشی دیگری با عنوان قلدری در مدرسه: ارتقای خودپنداره از طریق مشاوره گروهی به دانش‌آموزان که بر روی ۹ دانش‌آموز (۵ دختر و ۴ پسر) در رنج سنی ۱۵ تا ۱۷ سال در مدارس نیویورک انجام داد، گزارش کرده است که آموزش مشاوره گروهی به دانش‌آموزانی که مورد آزار و اذیت قرار گرفته‌اند باعث افزایش خودپنداره آن‌ها شده است (۳۳).

این پژوهش از محدودیت‌هایی چند برخوردار بوده است. نخستین محدودیت این مطالعه این بوده که نتایج حاصل از طریق ابزار (پرسشنامه) بدست آمده است و مشخص نیست که نتایج بدست آمده تا چه حد به رفتارهای واقعی در زندگی روزمره مرتبط است. محدودیت دیگر این مطالعه مربوط به قلمرو مکانی و زمانی مطالعه

آموزش خانواده ویژه افزایش مهارت‌های کنترل و پیشگیری از قلدری برگزار شود. مسلماً همه این پیشنهادات بدون همکاری و نظارت مستقیم والدین، خانواده‌ها و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت امکان‌پذیر نخواهد بود. در نهایت نتایج پژوهش حاضر نشان داده است که آموزش کنترل قلدری باعث ایجاد تفاوت معنی‌دار در دو گروه آزمایش و کنترل شده است. به این معنی که با ارائه مهارت‌های کنترل قلدری که در این پژوهش ارائه گردید، میزان عزت‌نفس و خودپنداره تحصیلی دانش‌آموزان قلدر گروه نمونه ارتقاء یافته است و می‌توان از این آموزش جهت ارتقای سایر مهارت‌های دانش‌آموزان استفاده نمود. همچنین آگاهی والدین، معلمان و سایر متخصصان حوزه تعلیم و تربیت از این آموزش‌ها و اجرایی کردن آن‌ها در مراکز مختلف می‌تواند به بهبود و ارتقای مهارت‌های کنترل و پیشگیری از قلدری و همچنین سلامت روان دانش‌آموزان کمک نماید.

تشکر و قدردانی

در نهایت بدین وسیله پژوهشگران از تمامی کسانی که ما را در این پژوهش یاری کرده‌اند به ویژه دانش‌آموزان شرکت‌کننده در این پژوهش و مدیران مدارس و پرسنل آموزش و پرورش منطقه ۱۷ شهر تهران بخاطر صبر و بردباری و همچنین از کمیته اخلاق دانشگاه علوم پزشکی سمنان تشکر و قدردانی مینمایند. این مقاله مستخرج از رساله دکتری رشته روانشناسی تربیتی دانشگاه سمنان مصوب ۹۷/۳/۲۲ کمیته اخلاق در پژوهش دانشگاه علوم پزشکی سمنان به شماره IR.SEMUMS.REC.1397.009 می‌باشد.

می‌باشد. این مطالعه بر روی دانش‌آموزان مدارس دولتی شهر تهران صورت گرفته، لذا تعمیم‌دهی آن به سایر اقشار یا شهرهای دیگر با احتیاط صورت گیرد. انتخاب نمونه از یک محدوده جغرافیایی مشخص (منطقه ۱۷ شهر تهران) از جمله محدودیت‌های دیگر این پژوهش بود. به این معنی که بین مناطق گوناگون کشور تفاوت‌های جغرافیایی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی وجود دارد. همچنین وجود متغیرهای کنترل نشده نظیر محدود بودن دوره پیگیری از جمله مواردی بوده که باید به آن‌ها توجه کرد. افزون بر آن، این مطالعه بر روی دانش‌آموزان پسر صورت گرفته است که می‌تواند یکی دیگر از محدودیت‌های این مطالعه باشد.

بر اساس محدودیت‌های گزارش شده، به پژوهشگران پیشنهاد می‌شود که در آینده مطالعاتی را طرح‌ریزی کنند که اثربخشی برنامه آموزش کنترل قلدری را با متغیرهای مختلف مشکلات بین‌فردی، گرایش به مواد مخد، نگرش به خودکشی، بهزیستی، سلامت‌روان، تعاملات همسالان و سایر سازه‌های مرتبط با حوزه روانشناسی و علوم اجتماعی مورد بررسی قرار دهند تا از این طریق دانش منسجمی در خصوص متغیرهای ذکر شده و روابط این سازه‌ها با سایر سازه‌ها که قابلیت بیشتری در برنامه‌ریزی‌های مربوطه دارد، حاصل شود. پیشنهاد دیگر این بوده که این مداخله را می‌توان بر روی دانش‌آموزان دختر در سایر شهرها و استان‌های کشور مورد مطالعه قرار داد. همچنین با توجه به برجسته بودن نقش قلدری و روش‌های ضدقلدری بر وضعیت عزت‌نفس و خودپنداره تحصیلی دانش‌آموزان پیشنهاد می‌شود، برنامه‌هایی از قبیل سخنرانی، جلسات

References

- Baldry AC. The impact of direct and indirect bullying on the mental and physical health of Italian youngsters. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*. 2004;30(5):343-55.
- Akbari Balootbangan A, Talepasand S. Validation of the Illinois bullying scale in primary school students of Semnan, Iran. *Journal of fundamentals of mental health*. 2015;17(4):178-85.
- Greeff P, Grobler AA. Bullying during the intermediate school phase: A South African study. *Childhood*. 2008;15(1):127-44.
- Lee CH. Personal and interpersonal correlates of bullying behaviors among Korean middle school students. *Journal of interpersonal violence*. 2010; 25(1):152-76. [[PubMed](#)]
- Campbell ML, Morrison AP. The relationship between bullying, psychotic-like experiences and appraisals in 14–16-year olds. *Behavior research and therapy*. 2007; 45(7):1579-591. [[PubMed](#)]
- O'Moore M, Kirkham C. Self-esteem and its relationship to bullying behaviour. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*. 2001;27(4):269-83.

- Victims. *Review of European Studies*. 2015; 7(7):36-45.
16. Esamorad A. A Comparative Study of Social Behavioral Pathology among High School Students in Tehran. *QJRES* 2016; 9(31):211-26.
17. Shapiro LE. 101 ways to teach children social skills. Bureau for At Risk Youth (via Incentive Plus); 2004.
18. Ireland. Department of Education and Skills. Anti-bullying procedures for primary and post-primary schools. Department of Education and Skills; 2013.
19. Brendgen M, Poulin F. Continued bullying victimization from childhood to young adulthood: a longitudinal study of mediating and protective factors. *J Abnorm Child Psychol*. 2018; 46(1):27-39.
20. Austin S, Joseph S. Assessment of bully/victim problems in 8 to 11 year-olds. *British journal of educational psychology*. 1996;66(4):447-56. [[PubMed](#)]
21. Akbari Baloutbangan A, Tlepasand S. Psychometric properties of Harter's bullying scale in primary schools of Semnan. *Journal of School of Public Health and Institute of Public Health Research (sjsph)*. 2015; 12 (4):13-28.
22. Zimprich D, Perren S, Hornung R. A two-level confirmatory factor analysis of a modified Rosenberg self-esteem scale. *Educational and Psychological Measurement*. 2005;65(3):465-81.
23. Akbari BA, Rezaei AM. Construction and Validation to Self-Discovery Scale (SDS) Based on Different Theories of Personality in Students. *Journal of clinical psychology*. 2014; 6(3):55-68.
24. Chen YH, Thompson MS. Confirmatory Factor Analysis of a School Self-Concept Inventory. Online Submission. 2004 Oct 28.
25. Afsharizadeh SA, Karashki H, Naserian H.
7. Seals D, Young J. Bullying and victimization: prevalence and relationship to gender, grade level, ethnicity, self-esteem, and depression. *Adolescence*. 2003; 38(152):735-47. [[PubMed](#)]
8. Fanti KA, Henrich CC. Effects of self-esteem and narcissism on bullying and victimization during early adolescence. *The Journal of Early Adolescence*. 2015; 35(1):5-29.
9. Fredstrom BK, Adams RE, Gilman R. Electronic and school-based victimization: Unique contexts for adjustment difficulties during adolescence. *Journal of youth and adolescence*. 2011; 40(4): 405-15. [[PubMed](#)]
10. Pollastri AR, Cardemil EV, O'Donnell EH. Self-esteem in pure bullies and bully/victims: A longitudinal analysis. *Journal of interpersonal violence*. 2010; 25(8):1489-502. [[PubMed](#)]
11. Brito CC, Oliveira MT. Bullying and self-esteem in adolescents from public schools. *Journal de Pediatric (Versão em Português)*. 2013; 89(6): 601-7.
12. Senler B, Sungur S. Parental influences on students' self-concept, task value beliefs, and achievement in science. *The Spanish journal of psychology*. 2009; 12(1):106-17. [[PubMed](#)]
13. Roeleveld W. The relationship between bullying and the self-concept of children. *Social Cosmos*. 2011; 36(2), 11-6.
14. Kaukiainen A, Salmivalli C, Lagerspetz K, Tamminen M, Vauras M, Mäki H, Poskiparta E. Learning difficulties, social intelligence, and self-concept: Connections to bully-victim problems. *Scandinavian journal of psychology*. 2002; 43(3):269-78. [[PubMed](#)]
15. Tawalbeh AH, Abueita JD, Mahasneh A, Shammout N. Effectiveness of a Counseling Program to Improve Self-Concept and Achievement in Bully-

Psychometric Properties of School Self-concept in Primary Students of Tehran. *Journal of psychological models methods*. 2013; 3(11):53-66.

26. Trach J, Hymel S, Waterhouse T, Neale K. Bystander responses to school bullying: A cross-sectional investigation of grade and sex differences. *Canadian journal of school psychology*. 2010; 25(1):114-30.

27. Bandeira CM, Hutz CS. Implications of bullying in adolescents' self-esteem. *Psicol Esc Educ*. 2010;14(1):131-8.

28. Kapcı EG. Bullying type and severity among elementary school students and its relationship with depression, anxiety and self esteem. Ankara University, *Journal of Faculty of Educational Sciences*.

2004;37(1):1-3.

29. Salmivalli C, Kärnä A, Poskiparta E. From peer putdowns to peer support: A theoretical model and how it translated into a National Anti-Bullying Program.

30. Rigby K. Bullying in schools: Addressing desires, not only behaviours. *Educational Psychology Review*. 2012;24(2):339-48.

31. Cole JC, Cornell DG, Sheras P. Identification of school bullies by survey methods. *Professional School Counseling*. 2005;9(4): 305-13.

32. Salomone KO. Bullying in schools: improving self-concept through group counseling for adolescents who are targets of aggressors.